

مطالعات اسلامی ۶ / مطالعات قرآن و حدیث ۲

گریگور شولر

شفاهی و مکتوب

در نسیب سده‌های اسلامی

نصرت نیلساز

مقتادیار دانشگاه تربیت مدرس

شولر، گریگور Gregor, Stephen

شفاهی و مکتوب در نخستین سده‌های اسلامی
نویسنده: گریگور شولر، مترجم: نصرت نیل‌ساز

۲۸۶ ص، تهران، حکمت، چاپ اول ۱۳۹۱ ش

شابک: 964-244-073-3

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فوق

عنوان اصلی: The Oral and the Written in Early Islam, 2006

ادبیات اسلامی عربی -- تاریخ و نقد

نیل‌ساز، نصرت، ۱۳۴۱ -، مترجم

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۱ ش ۹ ۵ الف/PIV۵۱۹

رده‌بندی دیویی: ۸۹۲/۷۰۹۳۸۲۹۷

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۲۷۰۵۱۶۴

مؤسسه انتشارات هکمت
شفاهی مکتوب در نخستین سده‌های اسلامی

گریگور سران: ترجمه نصرت نیل‌ساز

دبیر و ویراستار: جمشید مهرآد عباسی

چاپ اول ۱۳۹۳ ش ۱۴ و ۱۵۰۰۰/هـ ۱۵۰۰۰ تومان

حروفچینی و صفحه‌آرایی: انتشارات حکمت

چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر کتاب در کشور حضور

تهران، خیابان انقلاب، ابتدای ابوریحان، پلاک ۹، کدپستی ۱۳۱۵۶۹۴۱۶۴

تلفن: ۶۶۴۱۵۸۷۹-۶۶۴۶۱۲۹۲ نمابر: ۶۶۴۱۵۸۷۹

سامانه پیام کوتاه: ۰۲۱۶۶۹۵۰۹۸۷

www.hekmat-ins.com

info@hekmat-ins.com

(کلیه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است)

مطالعات قرآن و حدیث

دبیر مجموعه

مهرداد عباسی (استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات)

این مجموعه با رویکردی آکادمیک و مطابق با معیارهای پژوهشی امروز در پی عرضه تصویری واقعی از پیش فرض‌ها، مسئله‌ها، روش‌ها و دیدگاه‌های جدید در مطالعات قرآن و حدیث و نمایاندن رهیافت‌ها و چشم‌اندازهای نو مطالعات اسلامی به پژوهشگران و علاقه‌مندان شاخه‌های گوناگون علوم انسانی و اجتماعی است.

۱. مقالات و مباحث‌های به قرآن (۱۳۸۹)

مجموعه مقالات و مباحث‌های به کوشش و ویرایش مهرداد عباسی

۲. شفاهی و مکتوب در سنت سده‌های اسلامی (۱۳۹۳)

مجموعه مقالات نوشته کریک شولر؛ ترجمه نصرت نیل‌ساز

۳. قرآن و حدیث (۱۳۹۳)

نوشته آمنه ودود؛ ترجمه اعظم به مهرداد عباسی

۴. تاریخ‌گذاری حدیث: روش‌ها و نمونه‌ها (زیر چاپ)

مجموعه مقالات گروهی از محققان؛ به کوشش و ویرایش مهدعلی عباسی

۵. رهیافت‌هایی به تاریخ تفسیر قرآن (زیر چاپ)

مجموعه مقالات ویراسته اندرو ریپین؛ به کوشش و ویرایش مهرداد عباسی

فهرست

۱۱	پیش‌گفتار مترجم
۱۵	مقدمه مؤلف برای خواننده فارسی
۲۱	مقدمه مترجم: نظریات سوال درباره منابع جوامع اولیه
۵۷	۱ نقل علوم در نخستین سده‌های اسلام: نقل مکتوب یا شفاهی؟
۹۷	۲ نقل علوم در نخستین سده‌های اسلام: روش‌رنگری
۱۳۵	۳ کتابت و نشر: کاربرد و کارکرد کتابت در نخستین سده‌های اسلامی
۱۸۷	۴ حدیث و تورات شفاهی: نقل، منع کتابت و ترویج
۲۴۷	۵ تدوین قرآن الگویی برای تدوین حدیث و علوم اسلام
۲۶۵	کتاب‌نامه
۲۷۹	نمایه

پیش‌گفتار مترجم

تنوع موضوعات، روش‌ها و رویکردهای پژوهشی در حوزه‌های مختلف مطالعات اسلامی در غرب همواره باعث طرح پرسش‌های جدید می‌شود و پژوهشگران را وامی‌دارد که منابع اسلامی را ژرف‌تر، دقیق‌تر و از منظرهای گوناگون بسنجند و به ارزیابی، نقد و بازنگری نظریه‌های پیشین بپردازند.

اهمیت بحث دربارهٔ بازنگری کتاب‌های سده‌های نخست اسلامی از آنجا ناشی شده که برخی از وثائق منابع اسلامی در حوزه‌های مختلف مانند حدیث، تاریخ، تفسیر، اژه‌شناسی و غیره پیوند زده‌اند. نظریهٔ گلدتسیهر که طولانی شدن دورهٔ نقلی در سده‌های نخست را یکی از دلایل عدم وثاقت جوامع حدیثی و سبب مدت‌های مدیدی بر فضای علمی مطالعات اسلامی در غرب سيطرة داشته انتشار کتاب تاریخ نگارش‌های عربی فواد سزگین در دهه‌های پایانی سدهٔ بیستم به زبان آلمانی و تأکید وی بر نقل مکتوب علوم اسلامی بار دیگر این مسئله را به یکی از چالش‌های جدی در تاریخ علوم اسلامی به‌شمار می‌آید. تاریخ حدیث به‌طور خاص تبدیل کرد. گریگور شولر (متولد ۱۹۲۰)، خاورشناس آلمانی و استاد بازنشسته مطالعات اسلامی دانشگاه بازل سویس، در چهارم مقاله که در سالهای ۱۹۸۵، ۱۹۸۹ (دو مقاله) و ۱۹۹۲

منتشر کرده^۱ به بازنگری و ارزیابی دقیق دیدگاه‌های مختلف در این باره پرداخته و نظریه‌ای ارائه کرده است که می‌تواند دیدگاه‌های به‌ظاهر متضاد را به هم نزدیک سازد.

به تصریح خود شولر، انتشار این مقالات به زبان آلمانی باعث شد که نظریه وی تأثیر اندکی بر بحث درباره این موضوع در محافل علمی انگلیسی‌زبان داشته باشد و از آنجا که دانشمندان مسلمان نیز بیش‌تر از رقیب آثاری که به انگلیسی نوشته شده با پژوهش‌های غربی آشنا می‌شوند، میان آنها تقریباً ناشناخته است.

این چهار مقاله به‌علاوه دو مقاله دیگر، یکی درباره شعر شفاهی عربی و دیگری درباره سنده کتاب العین، به انگلیسی ترجمه و در قالب کتابی با ویرایش منسجم دکتر جیمز مونتگمری در سال ۲۰۰۶ منتشر شد.^۲ شولر در این کتاب مقاله از این کتاب پیوستی آورده و در آن به مطالعات مهم انجام‌شده تا زمان انتشار کتاب اشاره کرده و گاه به اصلاح و پاسخ به نقدها پرداخته و گاه مطالب جدید به آن افزوده است.

انتشار این اثر انگیزه‌ای شد تا سده این سطور که پیش‌تر با نظریه شولر آشنایی اندکی داشت در صد ترجمه فارسی آن برآید. از شش مقاله این کتاب، چهار مقاله پیش‌گفته که پیش‌تر بین پیوند را با نظریه شولر و همچنین مطالعات حدیثی و قرآنی در دست‌انتخاب کردم و مقاله دیگر شولر درباره تدوین قرآن و حدیث را که در سال ۲۰۱۰ چاپ شده است به آنها افزودم. همه این مقالات جز مقاله چهارم برای نخستین بار

۱. مشخصات اصل آلمانی مقاله‌های ترجمه‌شده در بخش کتاب‌شناسی انتهای کتاب آمده است.

۲. Gregor Schoeler, *The Oral and the Written in Early Islam*, translated by Uwe Altpohl, edited by James E. Montgomery, London: Routledge, 2006.

۳. پیش‌تر این مقاله بر اساس ترجمه انگلیسی دیگری به فارسی برگردانده و منتشر شده است. نک. گرگور شولر، «تورات شفاهی و حدیث: مقایسه در نقل و روایت...»، ترجمه لیلا هوشنگی، در *حدیث اسلامی: خاستگاه‌ها و سیر تطور*، به کوشش و ویرایش مرتضی کریمی‌نیا، قم ۱۳۹۰، ص ۱۶۳-۲۱۸.

به فارسی ترجمه شده‌اند. همچنین مقدمه‌ای درباره نظریه شولر نوشته و در ابتدای کتاب آورده‌ام.

خوشبختانه مراحل آماده‌سازی کتاب حاضر با حضور شولر در ایران برای دریافت جایزه کتاب سال جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۹۰ هم‌زمان شد و این امکان فراهم آمد تا در جمع اعضای هیئت علمی دانشنامه جهان اسلام با او ملاقات کنم. او که از ترجمه فارسی این اثر بسیار مسرور بود، به درخواست نگارنده، مقدمه‌ای برای خوانندگان فارسی‌زبان نوشت که ترجمه فارسی آن در ابتدای کتاب حاضر آمده است.

در انتها هم است از همه کسانی که در به‌انجام رساندن این کتاب نقش داشتند سپاسگزاری کنم. از پروفیسور شولر، که خوشبختانه می‌تواند فارسی بخواند و با مرور مقاله‌ای که درباره نظریه وی نوشته‌ام نکات مهمی را یادآوری کرد، بسیار سپاسگزارم. از کتابخانه بنیاد دایرةالمعارف اسلامی که امکان دسترسی به متن انگلیسی را فراهم آورد تشکر می‌کنم. از همکاران دکترا و سرکار عباسی که سطر به سطر پیش‌نویس ترجمه را مطالعه کرد، با دقت سنجی و دقت نظر نکات مهم و ارزشمندی را یادآور شد، بسیاری از اغزش‌ها را نشان داد و از هیچ پیشنهادی برای بهتر شدن کار دریغ نورزید. بسیار سپاسگزارم. همچنین از دکتر سیدعلی آقایی که با مطالعه پیش‌نویس ترجمه به رفع برخی کاستی‌ها و انجام برخی اصلاحات کمک کرد تشکر می‌کنم. سرانجام برترین درود و سپاس را به پیشگاه صاحب قلب مطمئن و همه‌امیدوار به فضل خدا، امام خمینی، و همه شهیدان راه حق تقدیم می‌کنم.

www.ketab.ir

مقدمه مؤلف برای خواننده ایرانی

یکی از ویژگی‌های مشترک سه دین بزرگ توحیدی یهودیت، مسیحیت و اسلام این است که هر سه در دوره آغازین دو گونه تعلیم در کنار هم داشتند: تعلیم در کتاب (یا کتاب مقدس) و تعلیم شفاهی (که همزمان یا اندکی بعد به‌وجود آمد). در یهودیت، تعلیم مکتوب تورات یا به عبارت دقیق‌تر اسفار پنجگانه و معانی شفاهی تلمود و میدراش است. در مسیحیت نیز تعلیم مکتوب تورات یهودان یا همان عهد عتیق است و آموزه‌های شفاهی اناجیل است. یون و سایر مؤمنان آن زمان از خود مسیح شنیده بودند و در مرحله بعد آن را به‌طور شفاهی به معاصران خود منتقل کردند. در اسلام، کتاب مقدس قرآن است و حدیث - که گزارش‌های قول و فعل پیامبر و صحابه است - تعلیم شفاهی را تشکیل می‌دهد.

این دو صورت از آموزه‌های دینی در ادیان غیرتوحیدی به‌طور همزمان وجود نداشت. ودا کتاب مقدس هندوها و اوستا، کتاب مقدس زرتشتیان، در آغاز صرفاً به‌صورت شفاهی نقل می‌شد و ثبت مکتوب تدوین آنها قرن‌ها بعد صورت گرفت. پس تعلیم شفاهی هندوها و زرتشتیان تعلیم مکتوب [فعلی آنها] است و تعلیم مکتوب آنها تعلیمی است که قبلاً به‌صورت شفاهی بوده است.

ارتباط عالمان ادیان توحیدی، دست‌کم عالمان مسلمان و یهودی، باعث شد تعالیم شفاهی آنها در ابتدا صرفاً فقط به صورت شفاهی باشد و پس از مدتی این آموزه‌های شفاهی، تلمود و اناجیل و حدیث، به طور جامع نوشته و تدوین شود. بازه زمانی که به تدوین آموزه‌های شفاهی منتهی شد در سه دین کاملاً متفاوت است. در مسیحیت، تدوین زودتر آغاز شد. نخستین انجیلی که به شکل مکتوب مدون گردید انجیل مرقس م حدود ۷۰ میلادی، یعنی ۳۰-۴۰ سال بعد از عروج مسیح) بود. در یهودیت نیز دوره بیش‌تر طول کشید. صدها سال طول کشید تا نسخی مکتوب از تلمود فراهم آید. تاریخ دقیق تدوین تلمود هنوز مشخص نیست. احتمالاً قرن ششم میلادی بوده) است.

حدود ۵۰ تا ۲۰۰ سال طول کشید تا تعالیم شفاهی در اسلام، یعنی حدیث و سیره، به شکلی گوناگون در آثار ابن هشام، بخاری و مسلم و بسیاری دیگر از عالمان افسان شده مدون گردد. تدوین حدیث شیعه، به شکلی که در الکافی کلینی یافت می‌شود، از این هم متأخرتر است.

برخلاف ادیان غیرتوحیدی که سنت مقدس آنها قرن‌ها صرفاً به صورت شفاهی از استاد به شاگرد و نظیر نظم انتقال می‌یافت و آنگاه در برهه‌ای خاص صورت نهایی آن مدون شد، تعالیم شفاهی یهودیان و مسلمانان بیشتر بر اساس یادداشت‌ها پدید آمد و زنجیرهٔ مابین جزئیات دقیق نقل اناجیل قبل از تدوین، به دلیل کوتاه بودن این زنجیره، بسیار اندک است). این یادداشت‌ها که برای کمک به حافظه استوار می‌شد، اساس مدارک مکتوبی بود که استادان در مجالس درس از آن استفاده می‌کردند. با مرور زمان شاگردان نیز بیش از پیش آنچه را می‌شنیدند، ثبت کردند و این اساس، نقل تعالیم شفاهی در یهودیت و اسلام بسیار شبیه درس‌هایی است که در دانشگاه‌های امروزی ارائه می‌شود.

این روند، یعنی ثبت آموزه‌های شفاهی به صورت یادداشت‌هایی برای استفاده شخصی، با مخالفت‌هایی روبه‌رو بود. بسیاری از عالمان یهود و بسیاری از عالمان مسلمان شدیداً به این کار اعتراض می‌کردند. دلیل اصلی آنها این بود: هیچ کتاب مقدسی نباید در کنار کتاب آسمانی، یعنی تورات و قرآن، وجود داشته باشد. البته در اسلام، کتابت آموزه‌های شفاهی طرفدارانی هم داشت. از این رو، بحثی دیرپای میان محدثان بر سر این مسئله در گرفت که آیا کتابت حدیث جایز است یا حدیث را فقط باید به خاطر سپرد و از حفظ تعلیم داد و شاگردان نیز باید آن را حفظ کنند.

اما در مسیحیت، این تطورات مختلف به ندوین آموزه‌های شفاهی به صورت کتاب منتهی شد. بدین ترتیب، نهایتاً در هر سه دین تعالیم مکتوب ثانویه‌ای به وجود آمد که در عمل هم‌ارز تعالیم مکتوب اولیه شد و حتی در مسیحیت اهمیت بیشتری از عهد عتیق [تعالیم مکتوب اولیه] یافت. نتیجه این شد که امروز در مسیحیت تلمود در کنار تورات، در مسیحیت عهد جدید در کنار عهد عتیق و در اسلام جوامع حدیثی در کنار قرآن قرار گرفته است.

اولین آثار مکتوب بعد از پیدایش این سه رساله تعالیم رساله‌ها بودند که در ابتدا فقط به موضوعات دینی اختصاص داشتند اما بعدها موضوعات غیردینی را هم دربرگرفتند. به دلیل اینکه این رساله‌ها خطاب به افرادی خاص، نه حلقه‌ای گسترده از خوانندگان، نگاشته می‌شدند، کتاب محسوب نمی‌شدند. اما به سبب اهمیت محتوای ویژه و بی‌نظیری، دست‌به‌دست می‌شدند و بعدها به صورت مکتوب نقل می‌شدند (بر مسیحیت: رساله‌های حواریون به‌ویژه رساله پولس، در اسلام: نامه‌های عروبن زبیر که در پاسخ به پرسش‌های عبدالملک یا ولید، خلفای اموی، درباره رویدادهای زندگی پیامبر نوشته شده است).

چگونگی پیدایش منابع مکتوب اسلامی (به زبان عربی)، بدون توجه به تطورات مذکور، به‌ویژه بدون توجه به روند تدوین حدیث و علوم مرتبط با آن، مانند سیره پیامبر، تاریخ خلافت، تفاسیر قرآن، فقه و همچنین شعر، که هریک سیر تطوری مانند حدیث داشته‌اند، به‌درستی فهمیده نمی‌شود. طبیعی است که عواملی چون عوامل ادبی و اجتماعی مؤثر در پیدایش میراث مکتوب عربی-اسلامی، یکی از پیچیده‌ترین و ذووجه‌ترین راث‌های مکتوب جهان، را نیز باید در نظر گرفت. یکی از عوامل اجتماعی که من آنرا «انگیزش دستگاه خلافت» نامیده‌ام از اهمیت بسیاری برخوردار است. در همان ابتدا، خلفا و شاهزادگان علاقه‌مند بودند که آثار و مجموعه‌های علمی را به صورت مکتوب در اختیار داشته باشند و برای استفاده دربار و دیوان‌های خود نگهداری کنند.

سهم ایرانیان در پیدایش میراث مکتوب عربی-اسلامی سرنوشت‌ساز بود. ایرانیان در مراحل اولیه تکوین آثار عربی (قرن هشتم میلادی) و در ابتدا با ترجمه از فارسی به عربی، آثار ادبی، فقهی و غیردینی را در صورت‌ها و گونه‌های مختلف، و نیز افسانه‌ها مانند کلیله و دمنه، را از سنت پیش از اسلام خود به ادبیات اسلام وارد کردند. این آثار نه از طریق مجالس درس بلکه به روش نقل مکتوب مسموع یعنی نسخه‌برداری از نسخه‌های خطی) منتشر شد. بی تردید، اتفاقی نشد که نخستین فردی که در یک رشته علمی عربی-اسلامی کتابی به معنای واقعی نوشت ایرانی بود: سیبویه، نویسنده کتابی بدیع در نحو عربی که کتاب نام گرفت و گاه نیز «قرآن نحو» نامیده شده است.

آنچه گفته شد بخشی از مهم‌ترین نظرات و آرای است. من در آثار متعدد به تفصیل بیان کرده‌ام. یافته‌های من در رشته مطالعات اسلامی، به‌ویژه از طریق ترجمه انگلیسی کتاب‌ها و مقالاتم که در اصل به زبان آلمانی یا فرانسه بوده، به‌طور گسترده رواج یافته و مورد توجه قرار

گرفته است. مایه شادی و افتخار من است که برخی از مهم ترین مقالاتم اکنون به فارسی ترجمه شده است و بدین ترتیب پژوهش های من هم اکنون در دسترس ایرانیان علاقه مندی قرار می گیرد که بخشی از مردمی اند که جهش ها و تحولات مهمی در علوم عربی-اسلامی ایجاد کرده اند.

از همه کسانی که در فراهم آمدن این ترجمه و کتاب نقش داشته اند بسیار سپاسگزارم. از خانم دکتر نصرت نیل ساز که امر دشوار ترجمه را به من هدیه گرفت و به نیکویی به انجام رساند از صمیم قلب تشکر می کنم. بحث های حالی را که در هفتم فوریه ۲۰۱۲ با وی و سایر اعضای هیئت علمی دانشکده جهان اسلام داشتم هیچ گاه فراموش نخواهم کرد.

گریگور شولر

بازل، فوریه ۲۰۱۲